

MARX A WEBER O METÓDE ABSTRAKCIE (II)

JURAJ HALAS, Katedra logiky a metodológie vied, Filozofická fakulta Univerzity Komenského
v Bratislave, Bratislava, SR

HALAS, J.: Marx and Weber on the Method of Abstraction (II)
FILOZOFIA 71, 2016, No. 10, pp. 809-820

In the second part of my paper, I reconstruct Weber's notion of the method of abstraction, especially as related to so-called ideal types. Similarly to the previous part, I focus on the cognitive goals, with which the application of the method is associated, the epistemic status of the results of its application, the criteria of the correct application of the method and the supposed relation between abstraction and the natural/social sciences distinction. Deriving from the comparison of Marx's and Weber's views on abstraction I show that the contributions of both thinkers confirm the hypothesis that analytic (non-empirical) methods of abstraction and idealization, as used in the social sciences, do not in principle differ from similar procedures used in the natural sciences.

Keywords: Abstraction – Idealization – K. Marx – M. Weber – Ideal type

2. Max Weber: myšlienkové stupňovanie prvkov reality. Metodologické názory Maxa Webera boli výrazne ovplyvnené novokantovským antinaturalizmom Heinricha Rickerta. Podľa Burgera (Burger 1987) Weber prevzal podstatné tézy Rickertovej epistemológie, ako aj jeho klasifikáciu vied, založenú na dvoch základných druhoch metódy abstrahovania. Toto teoretické dedičstvo však doplnil o koncepciu ďalšieho druhu abstrahovania, ktoré sa uplatňuje pri konštrukcii tzv. ideálnych typov (IT). Ideálny typ považoval za základný, špecifický nástroj „historických“ disciplín. V tejto časti najprv stručne zhrniem tie prvky jeho koncepcie, ktoré pochádzajú od Rickerta. Podrobnejšie sa budem zaoberať Weberovým poňatím IT, keďže práve ono tvorí jeho originálny príspevok k metodológii sociálnych vied.¹

2.1 Metóda abstrakcie a klasifikácia vied. Všetky vedy sa podľa Webera usilujú o „myšlienkové usporiadanie“ (Weber 1983a, 50) empirickej skutočnosti pomocou „pojmov“. Keďže skutočnosť, ako je daná v zmyslovom poznaní, sa vyznačuje nekonečnou rozmanitosťou (Weber 1983a, 67),² jej spracovanie do podoby pojmov musí byť selektívne. Pojmy sú podľa Webera vždy výsledkom procesu abstrakcie, v ktorom sa vyčleňujú

¹ Aj vo Weberovom prípade citujem slovenský preklad, ak existuje. Inak vychádzam z nemeckého originálu, ktorý uvádzam vo vlastnom preklade. Táto časť článku vznikla prepracovaním niektorých častí štúdie (Halas 2016).

² A to v „extenzívnom“ i „intenzívnom“ zmysle (Weber 1922e, 4): procesov prebiehajúcich v skutočnosti je nekonečne veľa a každý z nich má nekonečne veľa aspektov.

tie aspekty skutočností, ktoré sa považujú za podstatné (vzhľadom na určité ciele). Abstrakcia má dve podoby. Prvá si všíma spoločné znaky rozličných javov, ktoré zhŕňa pod jeden pojem, pričom odhliada od všetkých charakteristík, ktoré nemajú všetkým skúmané javy spoločné. Tradične sa nazýva *generalizujúcou* abstrakciou. Druhá naopak v pojme vyčleňuje špecifické aspekty jednotlivého javu a odhliada od tých, ktoré má spoločné s inými javmi. Nazýva sa *individualizujúcou* alebo *izolujúcou* abstrakciou. Týmto dvom spôsobom „tvorby pojmov“ zodpovedajú dve rôzne poznávacie stratégie a dva druhy vied.

Cieľom prírodných vied je usporiadať skutočnosť pomocou „*relačných* pojmov“ čiže „zákonov“, ktoré majú podobu „*kauzálnych rovníc*“ (Weber 1922e, 4-5). Ideálom, o ktorý sa tieto vedy usilujú, sú všeobecné pojmy, pod ktoré možno subsumovať rozmanité javy. Tento druh pojmov sa získava prvým druhom abstrakcie. Daňou za relatívne široký rozsah výsledných pojmov je ich relatívne chudobný obsah: skutočnosť zobrazujú ako celkom zbavenú kvalít (Weber 1922e, 5). Z hľadiska cieľov prírodných vied to však nepredstavuje problém.³

Naproti tomu cieľom „historických“, teda spoločenských vied je „poznanie *skutočností* v jej [...] kvalitatívno-charakteristickej špecifickosti a jedinečnosti“ (Weber 1922e, 5), pričom práve „*kvalitatívne* zafarbenie procesov [je] tým, na čom nám záleží“ (Weber 1983a, 69). Vhodným prostriedkom „tvorby pojmov“ v týchto disciplínach je preto individualizujúca abstrakcia.

No keďže každý jav sa vyznačuje nekonečnou mnohostrannosťou, vzniká otázka, podľa akých kritérií máme rozhodnúť, ktoré charakteristiky javu sa vyčlenia ako relevantné. Podľa Webera je takýmto kritériom „vzťahovosť k hodnotám“ (*Wertbeziehung*).⁴ SH-disciplíny vo svojich pojmoch zachytávajú tie aspekty javov, ktoré sú relevantné vo vzťahu k určitým hodnotám. Historik/historička má pri „tvorbe pojmu“ jedinečnej historickej udalosti (napríklad prvej svetovej vojny) na výber z nekonečného množstva jej špecifických aspektov, ktoré ju odlišujú od iných historických udalostí (resp. od iných udalostí podobného druhu). Na základe kritéria hodnotovej relevantnosti vyberá tie, ktoré sú relevantné z hľadiska hodnotových alebo, inými slovami, kultúrnych problémov, ktoré historik/historička (resp. „doba“, v ktorej pôsobí) považuje za dôležité. Dôležitým aspektom prvej svetovej vojny, ktorý si zaslúži byť zdôraznený v zodpovedajúcom pojme, teda raz môže byť veľmocenský šovinizmus, inokedy zase fakt, že jej vypuknutie predchádzal sarajevský atentát. Jedným zo špecifík spoločenských vied je podľa Webera práve to, že hodnotový kontext tvoriaci ich pozadie sa neustále mení, a tak má pre ne zmysel vracáť sa k už spracovaným oblastiam. Týmto vedám je preto súdená „večná mladosť“ (Weber 1983a, 103).

³ Weberova koncepcia je aj v tomto ohľade poplatná tradičnej sémantike a jej učeniu o nepriamej úmere medzi rozsahom a obsahom pojmu. Dodávam, že Weber považuje za pojmy aj propozície a množiny propozícií, napr. zákony a teórie.

⁴ Anglické preklady Weberových metodologických spisov používajú priliehavý termín „value-relevance“.

Treba dodať, že toto rozlíšenie medzi prírodnými vedami a SH-disciplínami nie je pre Webera absolútne v tom zmysle, že by podľa neho SH-disciplíny *nikdy* nevyužívali generalizujúcu abstrakciu a prírodné vedy *vôbec* nevytvárali individuové pojmy získané izolujúcou abstrakciou. Aj disciplína, ktorej predmetom sú prírodné javy, môže prijať historizujúce, t.j. individualizujúce hľadisko. A naopak, SH-disciplína môže formulovať generalizácie tvaru „zákonov“, ktoré zhŕňajú spoločné črty mnohých javov. Uvedené rozlíšenie preto podľa Webera striktné platí len v „čistej mechanike“ a v „určitých častiach historickej vedy“ (Weber 1922e, 6); v prípade ostatných disciplín zachytáva skôr *prevládajúce* kognitívne ciele a metodologickú prax.

2.2 Ideálny typ. Popri pojmoch, ktoré sú výsledkom niektorého z uvedených dvoch druhov abstrakcií, nachádza Weber v SH-disciplínach (*a len v nich*) ďalší druh „pojmov“, ktorý sa tejto kategorizácii vymyká. Ako príklady uvádza pojmy „kresťanstvo“, „kapitalizmus“, „ekonomická výmena“ (Weber 1983a, 99) či „ekonomický subjekt“ (v zmysle „*homo oeconomicus*“) (Weber 1990, 30). Patria sem aj viaceré „pojmy“, ktoré pri rôznych príležitostiach sám rozpracúva – napr. „účelový spolok“, „zväz“, „inštitúcia“ a mnohé ďalšie z jeho práce (Weber 1922b). Na jednej strane sa javia ako všeobecné, pretože pod ne zdanlivo možno subsumovať množstvo konkrétnych exemplifikácií, t. j. jednotlivých prípadov ekonomickej výmeny, jednotlivých historických podôb kapitalizmu atď. Na druhej strane však podľa Webera ani jedna z týchto konkrétnych exemplifikácií nespĺňa *dokonale* kritériá postulované svojím „pojmom“: čo do okolností a motívov aktérov sa každá jednotlivá výmena na trhu líši od „čistej“ výmeny postulovanej ekonomicou teóriou, každá historická podoba kapitalizmu je kontaminovaná zvyškami iných typov ekonomickej organizácie atď. Z Weberovho hľadiska teda nejde o všeobecné pojmy obvyklého druhu, ale evidentne to nie sú ani individuové pojmy. Nazýva ich „ideálnymi typmi“ (IT).

Podobne ako prvé dva druhy pojmov aj IT majú slúžiť na myšlienkové usporiadanie skutočností. Získavajú sa špecifickým abstrahujúcim postupom, pri ktorom ide o „*myšlienkové* stupňovanie rozličných elementov reality“, „*jednostranné vystupňovanie jedného alebo niekoľkých hľadísk*“ a „*zlúčenie množstva difúzných a diskretných jednotlivých javov, vyskytujúcich sa raz viac, raz menej, miestami vôbec nie*“, do „*vnútorne jednotného myšlienkového obrazu*“ (Weber 1983a, 87). Materiál, z ktorého sa získava IT, pritom poskytuje skúsenostné poznanie: IT sa „*komponuje*“, „*z jednotlivých zložiek, ktoré sa dajú vybrať z dejinnej skutočnosti*“ (Weber 1983b, 272); jeho zdrojom sú „*súčasti bezprostredne daného*“ (Weber 1922c, 275), t. j. daného v skúsenosti.⁵ Výsledným „pojmom“ nezodpovedá žiadny konkrétny exemplifikát; sú to „*utópie*“ (Weber 1983a, 87), ktoré sú vzdialené skutočnosti (Weber, 1999, 48) a ktorým sa realita len viac či menej približuje (Weber 1983c, 216; 1999, 62).

⁵ Nie je teda celkom správne chápať Weberov IT ako akúsi apriórnu myšlienkovú konštrukciu a stavať ho do protikladu k Durkheimovmu „sociálnemu typu“, vytvorenému „na základe empirie“, ako to robí Kubátová (Kubátová 2012, 163).

To, že sa IT vyskytujú len v SH-disciplínach, je podmienené komplexnosťou predmetu týchto disciplín,⁶ ktorá, ako vo svojej podrobnej interpretácii ukazuje Burger, je podľa Webera napokon dôsledkom ľudskej intencionality (Burger 1987, 116). V pozadí konania aktérov sú vždy rozmanité dôvody, ciele a hodnotové orientácie, ktoré sú v každom jednotlivom prípade prítomné v rôznej miere. Generalizujúca abstrakcia tu práve preto nedokáže vytvoriť všeobecný pojem, ktorý by pokrýval všetky prípady; individualizujúca abstrakcia zase neumožňuje pokryť viac než jednotlivý jav. IT má umožniť zachytiť napríklad to, ako *by* konanie aktérov prebiehalo, ak *by* bolo motivované len určitými (explicitne uvedenými) dôvodmi, resp. ak by sledovalo len určité ciele či usilovalo len o realizáciu určitých hodnôt. To, na *aké* dôvody, ciele či hodnoty sa IT zameria, spoluurčuje – tak ako v prípade individualizujúcej abstrakcie – kritérium vzťahovosti k hodnotám.⁷

Ideálny typ má ako nástroj spoločenskovedného poznania hrať dvojakú úlohu: výkladovú a heuristickú.⁸ Po prvé, umožňuje sformulovať jednoznačné opisy a charakteristiky (Weber 1983c, 215) spoločenských javov, hoci za cenu použitia „ireálnych“ prostriedkov (Weber 1999, 51). Inými slovami, IT „*nie je zobrazením skutočného, ale chce zobrazovaniu poskytovať jednoznačné výrazové prostriedky*“ (Weber 1983a, 87). Po druhé, má umožniť „*porovnať*“ s ním empirickú skutočnosť, zistiť jej kontrast alebo jej odstup od tohto typu alebo jej relatívne priblíženie k nemu“ (Weber 1983c, 215) a „*ukazovať smer*“ pri formulácii hypotéz (Weber 1983a, 87), ktoré by vysvetlili, *prečo* sa skutočný priebeh konania odchyľuje od konania ideálno-typického. IT takto fungujú ako kľúčový nástroj pri formulácii kauzálnych vysvetlení v SH-disciplínach: „*Aby sme rozpoznali skutočné kauzálne súvislosti, konštruujeme neskutočné*“ (Weber 1922c, 287).

Pozrime sa bližšie na postupy, ktoré sa skrývajú za Weberovým „myšlienkovým stupňovaním“. Jasnú ilustráciu ponúka nepublikovaný náčrt Weberových prednášok o ekonómii. Zaoberá sa tu postupom, ktorý v ekonomickej teórii vedie ku „*konštruovaniu* »ekonomickému subjektu«. Ekonómia podľa neho „[...] (a) zaobchádza ako s *neprítomnými*, t. j. *ignoruje*, všetky motívy, ktoré vplývajú na empirického človeka, no nie sú špecificky *ekonomické*, t. j. nepramenia z uspokojovania materiálnych potrieb; (b) *predstiera* existenciu určitých kvalít, ktoré empirický človek *nemá* alebo ich má v *neúplnej miere* [...]. Jej argumentácia sa teda vzťahuje na *nerealistického* človeka...“ (Weber 1990, 30).

Pri konštrukcii IT sa teda kombinujú dve operácie: odhliadanie od vlastností a kontrafaktuálne pripisovanie vlastností. Prvý postup zodpovedá „abstrakcii“, druhý „idealizá-

⁶ „Ten istý historický jav môže byť napr. jednou časťou svojich zložiek povahy »feudálnej«, druhou »patrimoniálnej«, ďalšou zas »byrokratickej« a ešte inou »charismatickej«. Ak sa má týmito slovami myslieť niečo *jednoznačné*, musí sociológia navrhnúť »čisté« (»ideálne«) typy takýchto útvarov [...]“ (Weber 1999, 47).

⁷ „[...] [A]ko jestvujú najrozličnejšie »hľadiská«, z ktorých môžeme tieto fenomény pokladať za významné pre nás, tak sa dajú použiť aj najrozličnejšie princípy pri výbere súvislostí, ktoré zahrnujeme do ideálneho typu [...]“ (Weber 1983a, 89).

⁸ Pozri (Weber 1983a, 87; 1922c, 237; 1922d, 358; 1999, 49).

cii“. Výsledok ich kombinovanej aplikácie budem ďalej označovať ako „ideálny objekt“ (Halas 2015, 73).

2.2.1 Kritériá správnosti. Pri každom uplatnení metód abstrakcie a idealizácie sa musí rozhodnúť, ktoré vlastnosti sa vyčlenia (abstrakcia), resp. ktoré sa kontrafaktálne modifikujú. Toto rozhodnutie závisí predovšetkým od kognitívnych cieľov, ktoré sa pri aplikácii metód sledujú. Tie sa líšia od prípadu k prípadu, no z Weberových vyjadrení možno rekonštruovať akési jadro, ktoré pri správnej konštrukcii IT považoval za záväzné. Podľa Webera má každý IT spĺňať:

1. kritérium „vzťahovosti k hodnotám“,
2. kritérium „adekvátnosti zmyslu“,
3. kritérium „kauzálnej adekvátnosti“.

O Weberovom poňatí *kritéria vzťahovosti k hodnotám* som sa už zmienil. Z hľadiska postupov abstrakcie a idealizácie toto kritérium hovorí, že vlastnosti, na ktoré sa postupy zameriavajú, majú byť relevantné vzhľadom na zvolené hodnotové stanovisko. Podľa Webera však neexistuje všeobecne záväzný test hodnotovej relevantnosti: pripúšťa existenciu rozmanitých ideálnych typov, získaných síce z rovnakého materiálu, no na pozadí rôznych hodnotových hľadísk. Preto mu niektorí kritici pripisovali „voluntarizmus“, „subjektivizmus“ či „decizionizmus“.⁹ K tomuto problému sa vrátim v tretej časti článku, keďže umožňuje porovnanie s Marxom.

Ako sme videli, SH-disciplíny sa podľa Webera nezaobídu bez IT, pretože ich predmetom skúmania je ľudské konanie. Ideálne typy umožňujú „zobraziť“ základné druhy konania (napr. „afektívne konanie“), systémy presvedčení, ktoré motivujú špecifický druh konania („protestantská etika“), druhy aktérov, skupín aktérov a systémov, ktoré konajú alebo v ktorých prebieha konanie na základe určitých motívov („účelový spolok“, „feudalizmus“), prípadne druhy spoločenských procesov, ktoré sú výsledkom špecificky motivovaného konania („ekonomická výmena“, „vznik kapitalizmu“). Z povahy vecí potom vyplýva, že aspoň niektoré vlastnosti, ktoré IT kóduje, majú intencionálnu povahu: týkajú sa dôvodov, cieľov či hodnôt, ktoré motivujú konanie, prípadne dispozícií konať na základe týchto motívov práve určitým spôsobom. Ideálny typ spĺňa *kritérium adekvátnosti zmyslu* vtedy, ak motívy, ktoré kóduje, možno posúdiť ako korešpondujúce s dispozíciami, ktoré kóduje.

Vyvstáva však otázka: Podľa čoho máme posudzovať túto korešpondenciu motívov a konania, resp. dispozícií konať? Weber sa domnieva, že meradlom sú tu „skúsenostné pravidlá“ (Weber 1922c, 289) konania, sformulované na základe predchádzajúceho pozorovania (Weber 1999, 25): „»Adekvátnym zmyslu« budeme nazývať súvisle prebiehajúce správanie v tej miere, v akej podľa priemerných myšlienkových a pocityvých zvyklostí odobríme vzťah jeho zložiek ako typickú (zvykneme hovoriť: »správnu«) súvislosť zmyslu“ (Weber 1999, 26).

⁹ Ukážky pozri napr. vo Weissovej práci o marxisticko-leninskej recepcii Webera (Weiss 1981).

Tieto skúsenostné pravidlá majú charakter každodenného poznania, teda poznania „zdravého rozumu“ (Burger 1987, 86). Na ich základe možno konanie reprezentované v IT posúdiť – z pozície teoretika/teoretičky – ako „zrozumiteľné“.

Aj tento aspekt Weberovej koncepcie podnecuje kritikov: Na subjektívnej „zrozumiteľnosti“ možno ťažko založiť vedecké skúmanie spoločenskej reality, tobôž jej kauzálne vysvetlenie. Weberovi sa potom nezriedka pripisuje pozícia, podľa ktorej *metódou* spoločenských vied má byť akési subjektívne „porozumenie“ či „chápanie“ (*Verstehen*), ktoré sa stavia do protikladu ku kauzálnemu vysvetleniu. Otázkou *Verstehen* sa tu nemôžem zaoberať podrobnejšie.¹⁰ Domnievam sa však, že za požiadavkou „adekvátnosti zmyslu“ netreba hľadať ezoterické nahliadanie.¹¹ Možno ju interpretovať aj tak, že zvolené prostriedky (resp. spôsoby konania) majú zodpovedať zvoleným účelom, a to na základe širšieho kontextu empirických poznatkov („skúsenostných pravidiel“), ktoré môžu mať protovedecký i vedecký charakter. Inými slovami, ak IT zahŕňa vlastnosti týkajúce sa motívov a dispozícií konať, tak motívy musia na základe známych „pravidiel“ zodpovedať dispozíciám a samotné motívy nesmú byť vo vzájomných konfliktoch. Či si určité vlastnosti navzájom skutočne „zodpovedajú“, to možno určiť odvodením zo známych skúsenostných pravidiel.

Weber vyvažuje kritérium adekvátnosti zmyslu *kritériom kauzálnej adekvátnosti*. Súvislosť medzi udalosťami, vlastnosťami atď. je kauzálne adekvátna vtedy, ak „podľa nejakého odhadnuteľného, v – zriedkavom – ideálnom prípade: číselne určiteľného *pravidla* pravdepodobnosti po určitom pozorovanom (vnútornom alebo vonkajšom) procese [v danom prípade napr. po motívoch; J. H.] nasleduje určitý iný proces (alebo: nastupuje spoločne s ním) [v danom prípade konanie; J. H.]“ (Weber 1999, 27). Pri konštrukcii IT sa teda „v ideálnom prípade“ odvolávame nielen na poznanie o obvyklej, a teda „zrozumiteľnej“ súvislosti medzi motívom a konaním, ale aj na nomologické poznanie kauzálnej súvislosti medzi nimi.¹² Obidve kritériá adekvátnosti majú byť podľa Webera zjednotené.¹³ Ak nie je splnené kritérium adekvátnosti zmyslu, tak je k dispozícii len „*nepochopiteľná* [...] *štatistická* pravdepodobnosť“ (Weber 1999, 28); ak naopak chýba kauzálna adekvátnosť, tak má súvislosť medzi motívmi a konaním len čisto hypotetický charakter (Weber 1999, 22, 26). Weber však neuvažuje o možnosti, že by sa kritériá dostali do rozporu; že by napríklad druhé kritérium radilo zvoliť také motívy a dispozície, o ktorých je

¹⁰ Pozri však Burgerovu prácu, podľa ktorej Weber „radikálne odmietal všetky argumenty, ktoré postulovali špeciálnu *metódu* chápania“ (Burger 1987, 104).

¹¹ Nakoniec, svojim súčasníkom, ktorí zdôrazňovali úlohu intuície, Weber navrhol: „Kto si želá »nazerať«, nech ide do kina [...]“ (Weber 1983d, 269). Weberove kritické poznámky na margo psychologizmu v sociálnych vedách, a to aj v súvislosti s „chápaním zmyslu“, pozri v jeho práci (Weber 1999, 43-44).

¹² Napríklad o Greshamovom zákone Weber uvažuje aj ako o možnom „základe“ „metodicky skonštruovaného typu“ (Weber 1999, 43).

¹³ „Správna kauzálna interpretácia *typického* konania (zrozumiteľný typ činnosti) znamená, že priebeh považovaný za typický sa javí jednak ako (v nejakom stupni) adekvátny zmyslu, a jednak ho možno určiť ako (v nejakom stupni) adekvátny kauzálny“ (Weber 1999, 27-28).

zároveň známe, že medzi nimi neexistuje štatisticky významná korelácia. Z toho, aký význam pripisoval nomologickému poznaniu v SH-disciplínach, však možno usudzovať, že by takýto konflikt kritérií považoval za zásadnú prekážku konštrukcie daného typu, prípadne by výsledný typ nepovažoval za „správne skonštruovaný“ (Weber 1983a, 100). Podľa Webera je totiž nomologické poznanie v sociálnych vedách „nevyhnutné“ (Weber 1983a, 71): „*Platné* priradenie nejakého individuálneho následku *vôbec* nie je *možné* bez použitia »nomologického« poznania – poznania pravidelností kauzálnych súvislostí“ (Weber 1983a, 75).

2.2.2 Ideálne typy ako ideálne objekty. Pozrime sa na niekoľko príkladov IT. Azda najjednoduchším je „ekonomický subjekt“ teoretickej ekonómie, ktorým som sa už stručne zaoberal. Podľa Webera je cieľom ekonomickej vedy predovšetkým postihnúť elementárne javy ekonomického života hospodársky „plne vyvinutého“ človeka (Weber 1990, 29). Preto táto disciplína konštruje IT hospodárskeho subjektu, ktorý sa nevyznačuje nijakými motívami, ktoré by priamo nesúviseli s uspokojovaním materiálnych potrieb, a ktorý zároveň disponuje tromi vlastnosťami, ktoré „empirický človek“ neexemplifikuje: „a) dokonalý *vhľad* do aktuálnej *situácie* – hospodárska vševedúcnosť, b) bezvýnimčná voľba toho *najvhodnejšieho prostriedku* na daný účel – absolútna »hospodárnosť«, c) úplné využitie vlastných síl v službách hospodárskeho obstarávania statkov – »neúnavné pudenie k prisvojovaniu«“ (Weber 1990, 30). Konštrukciu IT „ekonomického subjektu“, ktorú Weber rekapituluje v citovaných vyjadreniach, možno teda chápať ako postup, pri ktorom na seba nadväzujú abstrahovanie a idealizácia. Zo vstupného abstraktného objektu, ktorý kóduje vlastnosti empirického človeka, sa najprv abstrakciou získava abstraktum, ktoré kóduje len ekonomicky relevantné vlastnosti (Weber ich bližšie nešpecifikuje), vybrané na základe vopred existujúcich poznávacích zámerov. Následne sa takto získaný objekt stáva vstupným objektom metódy idealizácie, pomocou ktorej sa transformuje na ideálny objekt. Ten kóduje spomínanú trojicu vlastností, ktoré neexemplifikuje nijaký časopriestorový objekt. Výber týchto vlastností sa takisto opiera o širší kontext existujúceho poznania, resp. poznávacích zámerov, ako aj o tri kritériá, ktorými som sa zaoberal vyššie.

K ideálnym typom patria aj štyri typy sociálneho konania rozlíšené v práci (Weber 1999, 57 a n.). Zavedenie každého z uvedených typov možno rekonštruovať ako postup, v ktorom sa zo vstupného objektu pomocou abstrakcie a idealizácie získava ideálny objekt. Inštruktívny je napríklad Weberov komentár k druhému typu: „Čisto hodnotovo-rationálne koná ten, kto bez ohľadu na predvídateľné následky koná v službách svojho presvedčenia o tom, čo sa mu zdá prikazovať povinnosť, dôstojnosť, krása, náboženský príkaz, pieta alebo dôležitosť nejakej »veci« akéhokoľvek druhu“ (Weber 1999, 59-60).

Ideálny typ hodnotovo-rationálneho konania je teda ideálny objekt, ktorý kóduje výlučne motívy zodpovedajúce uvedenému výpočtu („hodnoty“) a dispozíciu konať vždy len na základe takýchto motívov, a to bez ohľadu na dôsledky.

2.2.3 Funkcia ideálneho typu. Weber pripisoval IT dve funkcie: výkladovú a heuristickú. Vo svojich metodologických textoch venoval hlavnú pozornosť druhej funkcii. Z jeho úvah o význame IT v kauzálnom vysvetlení ľudského konania možno rekonštruovať určitú koncepciu spoločenskovedného vysvetlenia. Zakladá sa na formulácii kontrastívnych vysvetlení: „Veci sa odohrali práve spôsobom *e*, a nie spôsobom *e'*, pretože nastali práve podmienky *c*, a nie *c'*.“ Úlohu kontrastu (*e'*, *c'*) tu pritom hrá ideálno-typický priebeh konania, ku ktorému dospievame štúdiom ideálnych typov, napríklad pomocou myšlienkových experimentov.¹⁴ Z hľadiska cieľov tejto štúdie je však dôležitejšie Weberovo vyjadrenie, podľa ktorého „ekonomická teória je zrejme súhrnom »ideálno-typických« pojmov“ (Weber 1922a, 372). Keďže ekonómia podľa Webera predstavovala spoločenskú vedu *par excellence*, možno sa domnievať, že ideálne typy ako špecifický druh „pojmov“ považoval za základný stavebný prvok teórií v SH-disciplínach. Inými slovami, spoločenskovedné teórie sú podľa Webera *predovšetkým* teóriami týkajúcimi sa ideálnych objektov získaných pomocou metód abstrahovania a idealizácie.

3. Diskusia. Z predchádzajúcich častí je zrejmé, že obidvaja autori pripisovali metóde abstrakcie ústredný význam. V tejto časti zhŕnam hlavné styčné body týchto koncepcií a rozdiely medzi nimi, a to s ohľadom na niekoľko tematických okruhov, relevantných aj v súčasných diskusiách o abstrahovaní a idealizácii vo filozofii vedy.

Pokiaľ ide o *chápanie abstrakcie ako metódy* (t. j. ako postupnosti inštrukcií), v zásadných bodoch sa koncepcie týchto dvoch autorov zhodujú. Abstrahovanie chápu ako postup, pri ktorom sa buď odhliada od vlastností, považovaných vzhľadom na určité zábery za nerelevantné, alebo sa určité vlastnosti modifikujú, a to opäť so zreteľom na isté kognitívne ciele.¹⁵ Za vstupný objekt, teda „materiál“, na ktorom metóda operuje, považujú určitý abstraktný objekt. V Marxovom prípade ide o druh predstavy („predstavované konkrétne“), u Webera o prvky zmyslovej skúsenosti (fenomény). Tento rozdiel vyplýva z odlišných epistemologických východísk: kým Weber sa hlási k novokantovskej tradícii, Marx sa odvoláva na Hegela, čo je zrejmé i z terminológie, ktorú používa.

Pri skúmaní rozdielov medzi týmito dvoma autormi v poňatí *vzťahu abstrakcie a vedeckého poznania* je užitočné rozlišovať medzi úrovňou vedeckého poznania všeobecne a úrovňou spoločenskovedného poznania. Pokiaľ ide o prvú úroveň, Marx i Weber považujú schopnosť abstrahovania za jeden zo základných predpokladov poznania vôbec, vrátane vedeckého. Obidvaja pripisujú používanie metódy abstrakcie tak prírodným, ako aj spoločensko-humanitným disciplinám. No kým Marx vidí rozdiel medzi prírodnými a spoločenskými vedami v („kvantitatívnej“) *intenzite*, s akou sa v nich táto metóda využíva, podľa Webera pracujú SH-disciplíny s („kvalitatívne“) špecifickým typom abstrahovania. Hoci aj prírodné vedy môžu siahnúť po individualizujúcej abstrakcii (napr. geológia pri skúmaní genézy konkrétneho pohoria) a spoločenské vedy zase po generalizujúcej

¹⁴ Podrobne pozri (Halas 2016, 20-24).

¹⁵ Keď ďalej hovorím o „abstrakcii“ v súvislosti s koncepciou jedného či druhého autora, používam tento termín v uvedenom širokom zmysle.

abstrakcii (napr. ekonómia pri formulácii empirických zovšeobecnení či zákonov), ono „myšlienkové stupňovanie“, ktorého výsledkom je IT, je podľa Webera exkluzívnym postupom SH-disciplín. To je zrejmé z kritérií „vzťahovosti k hodnotám“ a „adekvátnosti zmyslu“, ktoré sa pri konštrukcii IT uplatňujú.

Weberovo prvé kritérium zaväzuje k tomu, aby sa pri abstrahovaní bral ohľad na hodnotový kontext tvoriaci pozadie výskumu – a to podľa Webera robia len „historické“ (t. j. spoločenské) vedy. Druhé kritérium zabezpečuje orientáciu IT na intencionálne konanie – a práve toto konanie je vlastným predmetom spoločenských vied. Metóda konštrukcie IT je teda podľa Webera *špecifickou analytickou (neempirickou) metódou SH-disciplín*.

Na druhej strane, niektoré Weberove vyjadrenia naznačujú, že si uvedomoval príbuznosť tejto metódy s postupmi, ktoré sa uplatňujú mimo „historických“ vied. V súvislosti s IT „ekonomického subjektu“ napríklad píše: „... argumentácia [ekonómie] sa teda vzťahuje na *nerealistického* človeka, podobného ideálnemu zobrazeniu [*Idealfigur*] v matematike“ (Weber 1990, 30).¹⁶ Nie je jasné, čo sa myslí „ideálnym zobrazením“, no touto poznámkou možno zdôvodniť prinajmenšom domnienku, že Weberovi bola jasná podobnosť medzi konštruovaním IT a abstrahovaním a idealizáciou vo formálnych či prírodovedných disciplínach. Hranicou tejto analógie sú podľa neho práve spomínané dve kritériá.

Zdá sa však prijateľné, že aj v rámci prírodných vied existujú rozdiely v tom, na aké vlastnosti sa disciplíny zameriavajú pri abstrahovaní a idealizácii. Kritériá, ktoré pri aplikácii týchto postupov uplatňuje biológ/biologička, sa zrejme líšia od kritérií, ktoré použije chemik/chemička. Rozdiely medzi nimi vyplývajú z odlišností v kognitívnych cieľoch a predmetoch skúmania daných disciplín. Podobne môžeme uznať, že „kritérium adekvátnosti zmyslu“ je *skutočne* špecifické pre SH-disciplíny.¹⁷ Pri konštrukcii IT sa teda podieľa na selekcii vlastností, no na štruktúre postupu a inštrukciách, ktoré metóda zahŕňa, sa tým nič nemení. Z tohto hľadiska je konštrukcia IT špecifickou podobou metód abstrahovania a idealizácie, ktoré sa uplatňujú tak v prírodných, ako aj SH-disciplínach.

Pokiaľ ide o kritérium „vzťahovosti k hodnotám“, jeho dôsledkom je to, že zo skúmania toho istého predmetu môžu vziť odlišné, navzájom nekompatibilné IT, založené na vzťahu k odlišným hodnotovým problémom. Zároveň sa ním vysvetľuje, prečo sa SH-disciplíny vracajú k už preskúmaným predmetom z novej perspektívy. Weber zdôrazňuje, že obidve situácie sú charakteristické výlučne pre „historické“ vedy. Z hľadiska novších diskusií o abstrahovaní a idealizácii však táto téza nie je veľmi presvedčivá. Aj v prírodných vedách sa predsa používajú rozličné, navzájom nekompatibilné modely rovnakého javu (resp. druhu javov), pokiaľ dobre slúžia špecifickým cieľom (Weisberg 2007, 645-646) – teda pokiaľ plnia funkciu, ktorá sa v danom kontexte považuje za dôležitú. Uplat-

¹⁶ Na inom mieste prirovnáva IT k fyzikálnej reakcii, „ktorá je vypočítaná za predpokladu absolútne prázdneho priestoru“ (Weber 1999, 47).

¹⁷ To zároveň znamená akceptovanie predpokladu, že predmetom sociálnych vied je intencionálne ľudské konanie, pri opise ktorého sa nezaobídeme bez intencionálnych termínov.

nenie tu tiež nachádzajú modely, o ktorých je známe, že sú nepravdivé, no zároveň sú napríklad prediktívne úspešné (Bokulich 2011). Ďalej, nie je pravda, že by sa prírodné vedy nevracali z nových hľadísk k „už preskúmanému“ v závislosti od meniaceho sa teoretického, ale aj mimovedeckého kontextu. Mohlo by sa namietat, že v SH-disciplínach je táto relevantnosť „hodnotová“, kým v prírodných vedách akosi „objektívna“. Lenže atribúty, ktoré si ceníme na prírodovedných modeloch a teóriách – napríklad „úspornosť“, „prediktívnu úspešnosť“, „schopnosť zachytiť kauzálny mechanizmus“, ale napokon aj „pravdivosť“ –, nie sú ničím iným než epistemickými *hodnotami*. Ani kritérium „vzťahovosti k hodnotám“ teda nemožno považovať za znak principiálnej odlišnosti konštrukcie IT od abstrahovania a idealizácie v prírodných vedách.¹⁸

Vráťme sa však k podobnostiam a rozdielom medzi Marxom a Weberom. V oboch prípadoch je aplikácia metódy abstrakcie v SH-disciplínach motivovaná zložitou predmetu skúmania. Jeho vedecké skúmanie si vyžaduje, aby sme ho „myšlienkovu“ zredukovali na „čistú podobu“. U Marxa sa zložitý predmetu zdôvodňuje systémovým charakterom spoločnosti, zatiaľ čo Weber zdôrazňuje početnosť a rôznorodosť motívov ľudského konania. Obidvaja však chápu abstrahovanie ako krok, ktorý je nevyhnutný vzhľadom na ťažkosti, ktoré spoločenská realita stavia do cesty vedeckému skúmaniu. A u oboch vystupuje tento krok ako predbežný, t. j. predchádzajúci získaniu poznania o predmete.

Rozchádzajú sa však v chápaní epistemického statusu takto získaných abstrakcií. Weber chápe IT ako heuristické nástroje, pričom pripúšťa nielen ich *multiplicitu*, ale – s istým obmedzením – aj ich *nesúmerateľnosť*: „... treba pokladať za isté, že sa dajú navrhnúť viaceré takéto utópie, dokonca vždy veľa takýchto utópií, z ktorých sa *ani jedna* nepodobá tej druhej, z ktorých naozaj *ani jednu* nemožno pozorovať v empirickej skutočnosti ako naozaj platné usporiadanie spoločenských pomerov, z ktorých si však *každá* nárokuje zobrazovať [svoj predmet] a z ktorých aj *každá si môže* toto nárokovat’ potiaľ, pokiaľ zo skutočnosti naozaj vybrala určité, vo svojej *špecifickosti významné* črty [...] a usporiadala ich do jednotného ideálneho obrazu“ (Weber 1983a, 88).

Hranice, v ktorých môžu rozmanité IT získané z rovnakého materiálu koexistovať, sú určené ich užitočnosťou: „... nikdy nemožno a priori rozhodnúť, či tu ide o čistú hru myšlienok, alebo o vedecky plodnú tvorbu pojmov; aj tu jestvuje iba jedno meradlo: meradlo úspešnosti pre poznávanie konkrétnych kultúrnych javov v ich súvislosti, príčinnej podmienenosti a v ich *význame*“ (Weber 1983a, 90).

Weberovo stanovisko teda nie je „voluntaristické“ ani „subjektivistické“, ale iste ho možno označiť za inštrumentalistické. O tom, či sa určitý IT zachová, rozhoduje jeho explanačná, resp. heuristická plodnosť. To, či daný IT aproximuje vlastnosti skutočného objektu, ktorého je surogátom, pritom nie je dôležité.¹⁹

¹⁸ V každom prípade je toto kritérium súčasťou kognitívnych zámerov, a nie štruktúry samej metódy.

¹⁹ Skôr naopak: „Čím ostrejšie a jednoznačnejšie sú ideálne typy konštruované: čím sú teda, v tomto zmysle, *vzdialenejšie* skutočnosti, tým lepšie konajú svoju službu, terminologicky a klasifikačne, ako aj heuristicky“ (Weber 1999, 49).

Naproti tomu Marx bol presvedčený o tom, že správne získané abstraktné objekty sú vierohodnými korelátmi „reálneho konkrétneho“. Samozrejme, tak ako Weber aj on od nich očakával explanačnú, resp. prediktívnu silu, no zároveň ich považoval za objekty, ktoré vystihujú určité aspekty skutočného predmetu skúmania – hoci aj „jednostranne“ (Marx 1974, 55). Metódu idealizácie, pri ktorej sa objektom explicitne pripisujú „nerealistické“ vlastnosti (v Marxovom prípade ide vždy o veľkosti veličín, ktorým sa pripisuje nulová alebo iná krajná hodnota), používal pragmaticky, na ilustráciu určitej funkčnej závislosti alebo na *dočasnú* izoláciu javu od pôsobenia určitého faktora.

Marxovo stanovisko je teda realistické; v jazyku súčasných diskusií o abstrahovaní a idealizácii by sme ho mohli označiť za prívrženca „úspešnej reprezentácie“.²⁰ Tento rozdiel naznačil aj Weber, keď upozorňoval na paralely medzi svojím a Marxovým prístupom: „Všetky špecificky marxistické »zákony« a konštrukcie vývinu – pokiaľ sú teoreticky bezchybné – majú ideálno-typický charakter. Eminentný, dokonca jedinečný *heuristic* význam týchto ideálnych typov, pokiaľ sa používajú na *porovnávanie* so skutočnosťou, a práve tak aj ich nebezpečnosť, ak sa vydávajú za empiricky platné či dokonca reálne [...] pozná každý, kto raz pracoval s marxistickými pojmami“ (Weber 1983a, 103).

Principiálne totožnú „metódu abstrakcie“ aplikujú teda Marx a Weber s odlišným kognitívnym cieľom. Metodologicky ju každý z nich reflektuje na pozadí iného chápania vzťahu medzi prírodnými a spoločenským vedami a v kontexte odlišných epistemologických východísk. Prípady týchto dvoch teoretikov však ukazuje, že s intenzívnym využívaním analytických (neempirických) metód sa v SH-disciplínach počítalo od ich zrodu. Prípadom najmenším v niektorých prípadoch (Marx) sa považovali za principiálne totožné s metódami prírodných vied. A prípadom najmenším niektoré predpoklady, ktorými sa mala zdôvodniť ich špecifickosť ako metód SH-disciplín (Weber), dnes nemožno považovať za samozrejmé ani za záväzné.

Literatúra

- BOKULICH, A. (2011): How Scientific Models Can Explain. *Synthese*, 180(1), 33-45.
- BURGER, T. (1987): *Max Weber's Theory of Concept Formation*. Durham: Duke University Press.
- HALAS, J. (2015): Abstrakcia a idealizácia ako metódy spoločensko-humanitných disciplín. *Organon F*, 22(1), 71-89.
- HALAS, J. (2016): Weber's Ideal Types and Idealization. *Filosofia nauki*, 24(1), 5-26.
- KUBÁTOVÁ, H. (2012): Ideální typy v díle Maxe Webera. *Sociologie*, 44(2), 159-178.
- LINDNER, U. (2013): *Marx und die Philosophie*. Stuttgart: Schmetterling Verlag.
- WEBER, M. (1922a): Die Grenznutzlehre und das »psychophysische Grundgesetz«. In: Weber, M.: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: J.C.B. Mohr, 360-375.
- WEBER, M. (1922b): *Grundriss der Sozialökonomik. III. Abteilung. Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: J.C.B. Mohr.

²⁰ To však neznamená, že ho treba interpretovať v intenciách „teórie odrazu“, resp. akéhosi naivného realizmu. Tejto otázke sa tu však nemôžem podrobnejšie venovať (pozri (Lindner 2013, 131-146)).

- WEBER, M. (1922c): Kritische Studien auf dem Gebiet der kulturwissenschaftlichen Logik. In: Weber, M.: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: J. C. B. Mohr, 215-290.
- WEBER, M. (1922d): R. Stammlers „Überwindung“ der materialistischen Geschichtsauffassung. In: Weber, M.: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: J. C. B. Mohr, 291-359.
- WEBER, M. (1922e): Roscher und Knies und die logischen Probleme der historischen Nationalökonomie. In: Weber, M.: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: J. C. B. Mohr, 1-145.
- WEBER, M. (1924): Agrarverhältnisse im Altertum. In: Weber, M.: *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Tübingen: J. C. B. Mohr, 1-288.
- WEBER, M. (1983a): „Objektivita“ sociálnovedného a sociálno-politického poznania. In: Weber, M.: *K metodológii sociálnych vied*. Bratislava: Pravda, 41-112.
- WEBER, M. (1983b): Protestantská etika a duch kapitalizmu. In: Weber, M.: *K metodológii sociálnych vied*. Bratislava: Pravda, 272-361.
- WEBER, M. (1983c): Zmysel „hodnotovej neutrality“ sociologických a ekonomických vied. In: Weber, M.: *K metodológii sociálnych vied*. Bratislava: Pravda, 166-221.
- WEBER, M. (1983d): Zbrané state k sociológii náboženstva. Úvodná poznámka. In: Weber, M.: *K metodológii sociálnych vied*. Bratislava: Pravda, 255-271.
- WEBER, M. (1990): *Grundriss zu den Vorlesungen über allgemeine („theoretische“) Nationalökonomie*. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- WEBER, M. (1999): *Základné sociologické pojmy*. Bratislava: SOFA.
- WEISBERG, M. (2007): Three Kinds of Idealization. *The Journal of Philosophy*, 104(12), 636-659.
- WEISS, J. (1981): *Das Werk Max Webers in der marxistischen Rezeption und Kritik*. Opladen: Westdeutscher Verlag.

Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-0149-12.

Juraj Halas
Katedra logiky a metodológie vied
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave
Gondova 2
814 99 Bratislava 1
Slovenská republika
e-mail: juraj.halas@uniba.sk